

**Seyfullayev İlqar
Zülfüqar oğlu**

i.e.f.d., dos.,
Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi

Şamaxı rayonu, Nağaraxana kəndi

e-mail: s-ilgar@mail.ru

UOT 330.526.5:336.02

GƏLİRLƏRİN BƏRABƏRSİZLİYİNİN AZALDILMASI PROBLEMİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

səh. 87-106

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – cəmiyyətdə gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması probleminin nəzəri əsaslarının təhlili və ümumiləşdirilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – məntiqi təhlil və ümumiləşdirmə.

Tədqiqatın nəticələri – ictimai və fərdi baxımdan iqtisadi səmərəlilik və sosial ədalət arasında mütənasibliyin təmin edilməsi probleminin xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri – rifah nəzəriyyələrinin praktikada tətbiqinin çətinliyi və müvafiq statistik məlumatların əldə olunması üzrə həm nəzəri-metodoloji bazanın, həm də praktiki informasiyanın məhdudluğu.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – gəlirlərin bərabərsizliyi problemi üzrə aparılan tədqiqatlar üçün elmi mənbə kimi istifadə.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – rifah nəzəriyyəsinin əsas müddəaları praktiki tətbiq baxımından yanaşma ilə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *gəlirlərin bərabərsizliyi, individualizm, son hədd faydalılığı.*

1. Giriş

Azərbaycanda aparılmaqda olan uğurlu sosial-iqtisadi siyasət əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində öz əksini tapmaqdadır. Əhalinin gəlir və xərcləri son illərdə sürətlə artmışdır. Əhalinin gəlirləri 2012-ci ildə 2005-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə nominal ifadədə 4,2 dəfə, xərcləri isə 3,8 dəfə çox olmuşdur. İqtisadiyyat üzrə orta əməkhaqqının 2011-ci il üzrə səviyyəsi 2005-ci ilin müvafiq göstəricisindən 2,9 dəfə çox olmuşdur [15]. Belə artımın inflyasiya tempindən dəfələrlə çox olması faktı isə əhalinin real gəlirlərinin də artması fikrini təsdiqləyən faktır. Əhalinin keyfiyyətli səhiyyə və təhsil xidmətləri ilə təminatında da əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur və bu proses daha böyük sürətlə davam etdirilməkdədir. Qeyd olunan nəticələr aparılmaqda olan sosial-iqtisadi siyasətin böyük uğurlarını göstərməklə yanaşı, artan milli gəlirin bölüşdürülməsində bərabərsizliyin müəyyən edilməsi və azaldılması məsələlərini də aktuallaşdırır.

Xarakterinə görə ümumbəşəri mahiyyət kəsb edən gəlirlərin bərabərsizliyi problemi iqtisadi imkanlara görə strukturlaşmış cəmiyyətin və dövlətin yaranması qədər qədim köklərə malikdir. İnsanların yaşadığı təbii və sosial mühitlə, fərdi qabiliyyətləri və imkanları ilə şərtlənən müxtəlifliyi onların tələbatlarında təzahür olunmaqla belə cəmiyyətlərin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Müasir dövrdə istehlakın bütün vasitələrlə dəstəklənməsi və istehsal texnologiyalarının artan tələbatları ödəmək imkanları inkişaf etmiş iqtisadi sistemlərin artımının əsas mənbələrindən biri hesab olunur. Şəxsi mənfəətin artırılması prinsipi ilə fəaliyyət göstərən kommertiya müəssisələri texnologiyaların geniş imkanları və marketinq kampaniyaları vasitəsilə insanların tələbatını və onların ödənilmə formalarını çox böyük sürətlə dəyişə bilər. Alıcılıq qabiliyyətinin və yaxud məhsulun satın alınma imkanının olmaması səbəbindən həmin arzuların qismən, və ya tam şəkildə reallaşmaması cəmiyyətin müəyyən təbəqələrində mənfi emosiyalar yaradır, psixoloji durumu gərginləşdirir, dərin sosial ziddiyyətlərin yaranmasına və formalaşmış milli-mənəvi dəyərlərin deformasiyasına zəmin yaradır.

Gəlirlərin bərabərsizliyi problemi inteqrasiya olunmuş müasir dünyada Afrika və Asiya qitələrində yerləşən bir çox ölkələrdə aclıq və yoxsulluğun mövcudluğu, inkişaf etmiş ölkələrdə isə hədsiz istehlakla (*israfçılıqla*) əlaqələndirilən dərin maliyyə böhranlarının davam etməsi kimi mənfi yüklü hadisələrin kökündə dayanan amillərdən biri hesab olunur.

Hələ XI əsrdə yaşamış məşhur mütəfəkkir Əbu Əli İbn Sina (980-1037) gəlirlərin bölgüsündə bərabərliyi təmin edən ictimai quruluşun əlamətlərinə aşağıdakıları aid edirdi: hər kəs şəxsi xeyri üçün zəhmət çəkməyə borcludur; bölgünün istisnalara və misli görünməmiş varlanmağa yol verilmədən bərabərliyinin təmin edilməsi; yoxsulluğun aradan qaldırılması; yaşamaq üçün zəruri olan hər bir nemətlə təminat və sosial ziddiyyətlərin yoxluğu [1].

XVIII əsrdə Adam Smit cəmiyyətin inkişafını alıcıların və satıcıların maraqlarının rəqabətli mübadilə vasitəsilə ödənilməsi prosesində görür və bazarın tənzimləyici mexanizminin - “görünməz əl”in səmərəliliyini həm istehsalçılar, həm də alıcılar arasında rəqabətin mövcudluğu ilə əlaqələndirirdi. Bu baxımdan, gəlirlərin bərabərsizliyi problemi tələbin inhisarlaşmasının qarşısının alınması, alıcıların rəqabət aparmaq imkanlarının təmin edilməsi ilə də əlaqələndirilir və bazar iqtisadiyyatına əsaslanan iqtisadi sistemin dayanıqlılığının təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri hesab olunur.

Amerikalı iqtisadçı alim, Ağ Evin Milli İqtisadi Şurasının direktoru olmuş Lourens Henri Sammers (1954) 2008-ci ilin böhranından sonra iqtisadi sistemdə baş verəcək dəyişikliklərin mahiyyəti barədə danışarkən texnoloji innovasiyalarla yanaşı, gəlirlərin bölgüsü məsələsinin də əsas prioritetlərdən biri olduğunu bildirmişdir: “Yeni amerika iqtisadiyyatı dəyişəcək və böhrandan əvvəlki vəziyyətindən yaxşı olacaq. O, daxili istehlakdan ixraca, enerji resurslarının istehsalından ətraf mühitin qorunmasına, maliyyə innovasiyalarından biotexnologiyaların, proqram təminatının və maşınqayırma avadanlıqlarının istehsalına və nəhayət, əhalinin kiçik qisminin gəlirlərinin qeyri-mütənasib artımının təmin edilməsindən orta sinfin maraqlarının nəzərə alınmasına istiqamətlənəcək” [2].

Cəmiyyətdə gəlirlərin bərabərsizliyi ilə şərtlənən sosial ziddiyyətlərin azaldılması və bu ziddiyyətlərin dağıdıcılıqdan konstruktiv məcraya istiqamətləndirilməsi problemi həmişə iqtisad elminin, xüsusilə rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələrin diqqət mərkəzində olmuş, bu istiqamətdə əsaslı tədqiqatlar aparılmışdır. Fikrimcə, belə tədqiqatlara müasir dövrün prizmasından baxılması gəlirlərin bölgüsünün tənzimlənməsi məsələsi üçün həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin bir çoxunda, o cümlədən Azərbaycanda aparılan vergi siyasətinin əsas prioritetlərindən biri hesab olunur [3].

Bu baxımdan, gəlirlərin bərabərsizliyi probleminin nəzəri əsaslarının təhlili və ümumiləşdirilməsi məqalənin əsas məqsədi kimi qəbul olunmuşdur.

2. Rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələrin əsas anlayışları

Bəşər övladı həmişə firavanlığa və rahat həyat tərzinə - rifaha (*xoşbəxtlik, tələbatların tam ödənilməsi*) nail olmaq üçün səy göstərmişdir. Rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələr maksimum sərvətin (*iqtisadi rifahın*) yaradılmasına imkan verən təsərrüfat metodlarının öyrənilməsi ilə bilavasitə əlaqəlidir. İqtisadiyyatın alternativ hallarının müqayisəsini iqtisad elminin rifahla bağlı hissəsinin predmeti hesab etmək olar. Rifah nəzəriyyələrinin əsas problemi ictimai rifahın mahiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. İctimai rifahı hansı meyarlarla qiymətləndirmək olar və ictimai rifaha təsir edəcək qərarlar necə qəbul edilməlidir? Qoyulan sualı cavablandırmaq üçün ictimai rifahla bağlı ideyaların təkamülünə diqqət yetirək.

Hələ ilkin utopik sosialist ideyalarında xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi, bərabərləşdirici bölgü və ictimai həyatın tamamilə reqlamentləşdirilməsi ümumi xoşbəxtliyə nail olmağın əsas şərti kimi qəbul edilirdi. Bu ideyalara görə insanın bədbəxtliyi (*xoşbəxt olmaması*) onda maddi baxımdan daha uğurlu soydaşlarına paxıllıq hissindən yaranmasından doğur. Utopik sosialistlər hamının maddi baxımdan bərabərləşdirilməsini (*paxıllığın məhdudlaşdırılması*), birinin digərindən üstünlüyünün (*təkəbbürün məhdudlaşdırılması*) və insanın maddi nemətlərə hərisliyinin (*tamahın məhdudlaşdırılması*) aradan qaldırılmasını ictimai xoşbəxtliyə nail olmanın yeganə yolu kimi qəbul edirdilər. Həm islamda, həm də xristianlıqda, təkəbbür, paxıllıq, tamahkarlıq kimi xüsusiyyətlər insana yaraşmayan əməllər kimi təqdim olunur. Təsədüfi deyil ki, ilkin utopistlər məhz kilsə xadimləri, rahiblər arasında yetişmişlər. İnsanların bərabərləşdirilməsi ideyası İtalyan filosofu və domonikan rahibi Tomazo Kampanellonun (1568-1639) və XVIII əsrdə yaşamış Fransız mütəfəkkiri Etyen-Qabriel Morellinin (*xüsusilə ilk dəfə 1755-ci ildə nəşr olunmuş "Təbiət Məcəlləsi" adlı tədqiqatında*) əsərlərində daha qabarıq təsvir olunur [4].

Qeyd etmək lazımdır ki, nəfsə, tamaha, paxıllığa və hərisliyə qalib gəlmək, xeyirxahlıq kimi ideyalar Azərbaycan xalqının qədim və zəngin mədəniyyətindən, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzuli kimi dahilərin əsərlərindən qaynaqlanan milli məfkurəsində həmişə ön planda olmuşdur.

İnsanları mülkiyyətdən məhrum etməklə bərabərləşdirilməsi paxıllıq hissi ilə yanaşı sosial fərqlənmə mexanizmini də məhdudlaşdırır. Bizə yaxşı məlumdur ki, sosial fərqlənmə mexanizmi həm iqtisadi, həm də ictimai həyatın digər sahələrinin dinamik inkişafının əsasında dayanır. Buna baxmayaraq, ilkin utopistlər qeyd edirdilər ki, cəmiyyətin ideal modeli iqtisadi sistemin sadə təkrar istehsalı üzərində qurula bilər.

Rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyələrdə "utilitarizm" ideologiyasından geniş istifadə olunur. Utilitarizm əməlin faydalılığını onun mənəviyyətə uyğunluq meyarı kimi qəbul edən etik nəzəriyyədir. İngilis filosofu İeremiy Bentam (1748-1832) utilitarizm nəzəriyyəsinin banisi hesab olunur. Bentama görə hər bir insanın fəaliyyətinin məqsədi rifaha nail olmaqdan ibarətdir. O, rifahı verilən dövr ərzində məmnunluqla iztirabın fərqi kimi təqdim edirdi. Bu meyarla bağlı bir neçə sual meydana çıxır: insanlar həyatda baş verən hadisələri tamamilə fərqli formada qiymətləndirirlər, yəni biri üçün yaxşı hesab olunan əməl, hadisə, əşya və hər hansı digər nemət başqası tərəfindən tamamilə əks tərəfdən qiymətləndirilə və ya qismən yaxşı qəbul oluna bilər. Deməli məmnunluğun və ya iztirabın qiymətləndirilməsi subyektiv xarakter daşıyacaq. Digər tərəfdən, fərdlər eyni iqtisadi şəraitdə fərqli mövqelərə (*iqtisadi vəziyyəti*) və imkanlara (*intellektual və fiziki qabiliyyətlər, fərdi xüsusiyyətlər və s.*) malik olduqları üçün baş verən dəyişikliklərin onlara təsiri də fərqli olacaq. Bu mülahizələrdən belə bir dilemma yaranır: ictimai rifaha təsir gösətərəcək qərarları kim qəbul etməlidir: cəmiyyətdə çoxluq təşkil edən ək-

səriyyətin mövqeyini əks etdirən qurum, yoxsa cəmiyyətdə azlıq təşkil edən, lakin daha böyük intensivliyi və iqtisadi təşəbbüskarlığı ilə seçilən hissə? Bu sualların cavabı rifah nəzəriyyəsinin əsas probleminin - faydalılığın şəxslərarası müqayisəsi və fərdi rəğbətənin ümumiləşdirilməsi - həllini tələb edir. Əgər faydalılığın yaşanan subyektiv məmnunluq olduğunu qəbul etsək, onda həm faydalılığın şəxslərarası müqayisəsi, həm də fərdi rəğbətənin ümumiləşdirilməsi məsələlərinin nə dərəcədə mürəkkəb olduğunu görə bilərik [5].

İ.Bentamin nəzəriyyəsinin əsasında dayanan mülahizə ondan ibarətdir ki, hər bir şəxs maksimum faydanı əldə etmək üçün lazım olan hesabi əməliyyatları yerinə yetirmək iqtidarındadır. Burada qeyd olunmalıdır ki, Bentamin təlimində insan yalnız istehlakçı kimi tədqiq olunur və istehsal fəaliyyəti onu az maraqlandırır. Bentamin “hamı üçün xoşbəxtlik” sistemində gələcək istehlakın xüsusi çəkisi indiki istehlakın xüsusi çəkisindən xeyli azdır. Məhz Bentamin universal istehlakçısı - rasionel insan marjinal iqtisadi nəzəriyyənin əsas tədqiqat obyektini olaraq seçilmişdir [6, s. 107].

İ.Bentam məhz sərvətə baxışları ilə A.Smitdən fərqlənmişdir. O, individualizmə, bazarın təbii seçmə mexanizmi olan rəqabətə və A.Smitin “görünməz əl”inə yanaşmalarında da fərqli mövqedə dayanmışdır. Belə ki, İ.Bentam fərdin təsərrüfat müstəqilliyinin və şəxsi motivlərdən qaynaqlanan fəaliyyətinin azad rəqabət vasitəsilə cəmiyyətin rifahına xidmət edəcəyi ideyasını tam olaraq qəbul etmir və ictimai rifahın təmin edilməsi üçün “hamı üçün maksimum xoşbəxtliyi” təmin edə biləcək qanunlar toplusunun yaradılmasını təklif edirdi.

İ.Bentamin fikirlərinin marjinalistlərlə yanaşı J.Sismondıya təsiri böyük olmuşdur. Sismondi Bentamin “hamı üçün xoşbəxtlik” ideyasından bəhrələnməyə insanların təbiətinə uyğun gələn ən yüksək rifahı təmin edə biləcək vasitələrin axtarışını idarəetmə elminin əsas vəzifəsi kimi təqdim etmişdir.

Marjinalizm nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin demək olar ki, hamısının fikirlərində bir xətti müşahidə etmək olar: insanın davranışının əsas motivi məmnunluğa (*faydalılığa*) nail olmaqdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, marjinalistlər sərvətə məmnunluğun xüsusi halı kimi baxmış və onun qiymətləndirilməsində son hədd faydalılığı göstəricisindən istifadə etmişlər.

Son hədd faydalılığı alıcının növbəti nemət vahidindən istifadə etməsi ilə əldə etdiyi əlavə fayda (*digər şərtlərin bərabər qaldığı hal üçün*) kimi qəbul olunur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunmuş “İzahlı İqtisadi Terminlər Lüğəti”ndə son hədd faydalılığının mahiyyəti belə təqdim olunmuşdur: “istehlak olunan nemətin miqdarının bir vahid artması səbəbindən istehlakçının əldə etdiyi əlavə faydalılıq (*digər istehlak şərtləri, başqa nemətlərin istehlakının dəyişməz qalması fərz edilməklə*)” [16, 283 s.]

Alman iqtisadçısı Herman Haynrix Qossen (1810-1858) və ingilis iqtisadçısı və filosofu Uilyam Stenli Cevons (1835-1885) müxtəlif vaxtlarda və fərqli formada «azalan son hədd faydalılığı» prinsipini ifadə etmişlər. Bu prinsipə görə nemətlərdən

nə qədər çox istifadə olunursa, istifadə olunan nemətin növbəti vahidindən əldə olunan əlavə fayda azalır.

Sadə bir nümunədə həmin prinsipin təsirini izah edək: uzun müddət susuz qalmış insana bir stəkan su verilir. Birinci stəkan suyun verdiyi həzz, məmnunluq - yəni fayda - çox yüksək olur. Bir qədər sonra ikinci, sonra üçüncü su stəkanı təklif olunur. Aydın ki, sonrakı su porsiyaları əvvəlki qədər ləzzətli - faydalı olmur. Qısa zaman ərzində ardıcıl surətdə təklif olunan su porsiyaları isə bir müddət üçün ümumiyyətlə sudan imtina olunma ilə nəticələnir, yəni həmin müddət üçün su faydasız olur. Əgər təklif olunan su porsiyaları müftə deyil, pullu olarsa və susuzluğu yatıran digər içki növləri təklif olunarsa (*alternativ variantlar*) birincidən sonrakı su porsiyalarının faydalılığı daha böyük sürətlə azalmış olar. Yəni, alıcının seçim variantlarının sayı artdıqca əlavə faydalılıq həddi daha böyük sürətlə azalmağa başlayır.

«Alıcının seçimi nəzəriyyəsi»ndə «istehlak tarazlığı» anlayışından da geniş istifadə olunur. Alıcı tələbatlarını ödəmək üçün öz büdcəsini müxtəlif məhsulların alınmasına sərf edir. Alıcının büdcəsi daxilində ala bildiyi məhsullardan əldə etdiyi ümumi fayda maksimum olduğu halda istehlak tarazlığı yaranır. Alıcı büdcəsini elə bölüşdürə bilər ki, bəzi məhsullardan istifadəni azaltmaqla digər məhsullardan daha çox istifadə etsin. Hər bir məhsul vahidinin verdiyi fayda müxtəlif səviyyədə olur və büdcənin sərfi ümumi faydanı müəyyən edir. İstehlak tarazlığı alıcının büdcəsinin optimal bölüşdürülməsini (*ümumi faydanın ən yüksək həddi*) nəzərdə tutur.

İstehlak tarazlığına o zaman nail olunur ki, bir məhsulun dəyər vahidinə düşən faydalılıq həddi digər məhsulun dəyər vahidinə düşən faydalılıq həddinə bərabər olsun. Beləliklə, «istehlak tarazlığı» konsepsiyasını sadələşdirilmiş formada aşağıdakı düsturla ifadə edə bilərik:

$$\frac{\text{A əmtəəsinin faydalılıq həddi}}{\text{A əmtəəsinin qiyməti}} = \frac{\text{B əmtəəsinin faydalılıq həddi}}{\text{B əmtəəsinin qiyməti}}$$

«Azalan faydalılıq həddi» prinsipi və «istehlak tarazlığı» konsepsiyası tələb qanununu da izah etməyə imkan verir. Tutaq ki, “A” məhsulunun qiyməti azalır və “B” məhsulunun qiyməti sabit qalır. Bu zaman istehlak tarazlığını bərpa etmək üçün iki yol qalır. Ya “B” məhsulunun faydalılıq həddini artırmaq, ya da “A” məhsulunun faydalılıq həddini azaltmaq. “B” məhsulunun faydalılıq həddini artırmaq üçün ondan istifadəni azaltmaq lazımdır. “A” məhsulunun faydalılıq həddini azaltmaq üçün “A” məhsulundan istifadəni artırmaq lazımdır. Burada hər iki variantdan müəyyən qədər istifadə etmək olar. Yəni, “A” məhsulundan istifadəni bir qədər artırmaq, “B” məhsulundan istifadəni isə bir qədər azaltmaq. İstənilən halda alıcının davranışı tələb qanununa uyğun gəlir: qiyməti azalan “A” məhsuluna tələbat artır. Qiyməti sabit qalan B məhsuluna tələbatın azalması isə alıcının büdcə məhdudiyyəti ilə izah olunur.

İstehlak tarazlığı prinsipi Qossen qanunları əsasında tərtib olunmuşdur. H.Qossen azalan son hədd faydalılığı prinsipini ifadə edərkən məhz utilitarizm fəlsəfəsinə və onun səmərəli (*şüurlu*) eqoizm, fayda və qurbanın, məmnunluq və izzətin sybyektiv müqayisəsi prinsiplərinə əsaslanmışdır. O hətta siyasi iqtisadi məmnunluq haqqında təlim kimi adlandırmağı təklif etmiş və məmnunluğun (*faydalılığın*) maksimallaşdırılmasının ictimai istehsalın əsas prinsipi olduğunu qeyd etmişdir.

Qossenin birinci qanununa görə ardıcıl istehlak prosesində məhsulun istifadə olunan hər sonrakı vahidinin faydalılığı əvvəlkinə nisbətən azalır.

Qossenin ikinci qanunu iki hal üçün fərqli formada ifadə edilmişdir. Cəmiyyətdən təcrid olunuş və natural təsərrüfatla məşğul olan insan üçün 2-ci Qossen qanunu belə ifadə olunur: “müxtəlif növ məhsulların fərqli miqdarda mövcudluğu və müxtəlif proporsiyalarla (*kombinasiyalara*) istifadə edilmə imkanlarının olduğu şəraitdə verilən zaman ərzində bütün məhsulların faydalılıq hədlərinin bərabərliyi təmin olunan kombinasiya ən səmərəli istehlak kombinasiyası olacaqdır”.

Əmtəə təsərrüfatının şərtlərini nəzərə alan ikinci yanaşmada isə qanun belə ifadə olunur: əmtəənin qiyməti və miqdarı istehlak məhdudlaşdıran əsas amillər olduqda, istehlakın elə variantı optimal hesab olunur ki, bu zaman ayrı-ayrı məhsulların alınmasına sərf olunan pul vahidlərinin son hədd faydalılığı arasında bərabərlik yaranır.

$$\frac{\partial U / \partial x_i}{p_i} = \frac{\partial U / \partial x_j}{p_j} \forall (i, j)$$

Burada, U - faydalılıq,

x_i - i əmtəəsinin miqdarı;

x_j - j əmtəəsinin miqdarı;

p_i - i əmtəəsinin qiyməti;

p_j - j əmtəəsinin qiyməti.

Bu mülahizələrdən istifadə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, alıcılar öz tələbatlarını müxtəlif məhsullarla ödəyə bilirlər və bu məhsulların faydalılıq dərəcələri də biri-birindən fərqlənir.

Fayda anlayışının subyektivliyi və ölçülməsinin mümkünsüzlüyü alıcının seçimi nəzəriyyəsinin praktikada tətbiqini xeyli çətinləşdirir. Buna görə də, bir çox iqtisadçılar alıcıların seçimlərini izah etmək üçün «əvəzetmə effekti» və «gəlir effekti» anlayışlarından istifadə edirlər.

«Əvəzetmə effekti» dedikdə, bahalı məhsulun daha ucuz məhsul (*bu məhsullar eyni tələbatı ödəməlidirlər*) ilə əvəz edilməsi nəticəsində qiyməti aşağı olan məhsula tələbatın artımı nəzərdə tutulur. Bu effektin təsirinə nümunə göstərək: əgər kafe və restoranlarda yeməklərin qiyməti azalarsa, insanlar evdə şam yeməyi əvəzinə restoranlarda yeməyə daha çox üstünlük verəcəklər (*əgər evdəki və restorandakı yemək xərcləri müqayisə oluna biləcək səviyyədədirsə*).

Məhsullara tələbatın artmasının daha bir səbəbi qiymətlərin azalmasının alıcının real gəlirlərinin artmasına təsiri ilə izah olunur. Real gəlirlərin azalması normal məhsullara tələbatı azaldır, aşağı ranqlı məhsullara tələbatı isə artırır. Əksinə real gəlirlərin artımı normal məhsullara tələbatı artırır, aşağı ranqlı məhsullara tələbatı isə azaldır. Burada normal məhsul dedikdə, alıcının gəlirləri artdıqca tələbatın artdığı məhsullar (*normal keyfiyyətə və nisbətən yüksək qiymətlərə malik olan*) nəzərdə tutulur. Aşağı ranqlı məhsullar dedikdə isə nisbətən ucuz qiymətlərlə təklif olunan, lakin keyfiyyət və obrazına görə analoji məhsullardan geri qalan məhsullar nəzərdə tutulur. Alıcıların gəlirləri artdıqda daha keyfiyyətli və nüfuzlu məhsulları almaq imkanları yaranır. Beləliklə, onların aşağı ranqlı məhsullara tələbatları azalır. Nümunə üçün, alıcıların büdcələrinin artması ayaqqabı təmiri xidmətinə tələbatı azaldır, yeni ayaqqabılara tələbatı isə artırır.

Qeyri-müəyyən anlayış olan «fayda» terminindən istifadə etmədən deyə bilərik ki, normal məhsulların qiyməti aşağı düşdüyü halda gəlir effekti və əvəzetmə effektinin təsiri ilə bu məhsullara tələbat artır.

Aşağı ranqlı məhsullara qiymət aşağı düşdüyü halda isə gəlir və əvəzetmə effektləri əks istiqamətdə təsir göstərir. Qiymətin aşağı düşməsi alıcının büdcəsində əlavə vəsaitin yaranmasına, yəni gəlirlərin artmasına gətirir. Bu da öz növbəsində alıcının daha yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsullarını almaq imkanlarını artırmaqla normal məhsullara tələbatı artırır, aşağı ranqlı məhsullara tələbatları isə azaldır.

3. Fərdi gəlir və ictimai gəlir (milli sərvət) arasında əlaqə

Klassik məktəbin ardıcılıları eqoizm və individualizm kateqoriyalarından istifadə edərək rifahın təmin olunmasında əsas diqqəti istehsalın artımına yönəlmiş və sərvəti rifahın əsası kimi qəbul etmişlər.

Klassik iqtisadi təfəkkürə görə rifahın mənbəyi milli kapitalın yığıımıdır. Əhalinin bir nəfərinə düşən nemətlərin miqdarının artımı və xalis milli gəlir rifahın səviyyəsinin göstəricisi kimi, xalis milli gəlir isə kapital, torpaq və əmək ehtiyatlarının - istehsal amillərinin funksiyası kimi təqdim olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi artım amilləri (*kapitalın yığıımı, əmək bölgüsü*) mexaniki olaraq rifahın amillərinə çevrilir. Milli gəlirin - sərvətin artımı üçün isə “təbii azadlıq” sistemi - təsərrüfat müstəqilliyi və azad rəqabət - əsas şərt hesab olunurdu.

Hələ XVIII əsrdə Adam Smit (1723-1790) hesab edirdi ki, yalnız öz maraqlarını təmin etməyə can atan sahibkarlar bazarın “görünməz əl” mexanizminin təsiri ilə özləri də bilmədən cəmiyyətin rifahı naminə çalışırlar. A.Smit insanları olduğu kimi qəbul etməyi təklif etməklə bərabər, elə bir sistemin qurulmasını tövsiyə edirdi ki, bu sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərən insanlar öz iradələrindən və istəklərindən asılı olmayaraq ictimai mənafeyə xidmət etmiş olsunlar. “O (*sahibkar*) istehsalı elə yönəldir ki, məhsul maksimal dəyərə malik olsun. Bu halda o, yalnız şəxsi mənfəəti

üçün səy göstərir, amma görünməz əl onu şəxsi məqsədlə heç bir əlaqəsi olmayan nəticələrə yönəldir. Bu zaman cəmiyyət həmin nəticələrin onun məqsədlərinə aid olmamasından qətiyyətlə əziyyət çəkmir. O, şəxsi məqsədləri üçün səy göstərəkən ictimai maraqlara daha yaxşı xidmət edir, nəinki bunu dərk edərək etdikdə” [7].

Həm iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin, həm də onların davranışının optimallaşdırılması şərtlərinin tədqiqində əsas diqqət fərdi faydalılığın maksimallaşdırılmasına yönəldilir. Bu məsələnin həlli istehsal amillərinin qiymətlərinin formalaşması prosesinin də öyrənilməsinə zərurətə çevirir. Ayrı-ayrı fərdlərin davranışının optimallaşdırılması bütövlükdə ictimai rifahın maksimumuna nail olunmasına gətirmir? Bu sualın cavabı inhisarçılığın (*rəqabətin məhdudluğu*) ictimai rifaha maneə törətməsi barədə fikirlərə də aydınlıq gətirə bilər.

Fərdi və ictimai faydalılığın optimalaşdırılması məsələləri italyan iqtisadçısı Vilfredo Paretonun əsərlərində geniş tədqiq olunmuşdur (1848-1923). O, siyasi iqtisad elmini iqtisadi prosesləri tarazlıq nəzəriyyəsi əsasında öyrənən mexanizm hesab edirdi. Onun fikrincə, elm insanların tələbatları ilə bu tələbatları ödəyən məhdud vasitələr arasında tarazlığı təmin edən mexanizmi öyrənməlidir. V.Pareto subyektiv faydalılığın kəmiyyəti anlayışı əvəzinə sıra göstəricilərindən istifadə edərək “istehlakçının davranışı nəzəriyyəsi”nə böyük töhvələr vermişdir.

Pareto hesab edirdi ki, sıra göstəricisi alternativ istehlak variantları arasında üstünlüyün dərəcəsini daha yaxşı göstərdiyinə görə nəzəriyyə üçün daha yararlıdır. O, müvafiq hesablamalar üçün faydalılığın mütləq qiymətinin heç bir əhəmiyyət daşımadığını qeyd edərək onun nisbi qiymətlərinin - üstünlüyün sıra indekslərinin istifadəsini məqsəduyğun olduğunu göstərirdi.

Pareto ayrı-ayrı nemətlərin faydalılıq dərəcələrini deyil, nemətlər dəstəsinin faydalılığını müqayisə etməyi təklif edirdi. Belə müqayisə qrafik olaraq “laqeydlik əyrisi” ilə ifadə olunur. Paretoya görə həmişə nemətlərin elə istehlak kombinasiyası var ki, bu zaman onların istifadəsində miqdar mütənasibliyi alıcı üçün əhəmiyyət kəsb etmir (*laqeydlik*), bir şərtlə ki, onların birgə istifadəsindən əldə olunan ümumi faydalılıq dəyişməsin və maksimum fayda gətirsin. Bu müddəalar alıcının davranışı üzrə müasir nəzəriyyələrin əsasında dayanır.

V.Pareto iqtisad elmində “Pareto optimumu” adlanan optimallıq prinsipi ilə də məşhurdur. Rifah haqqında müasir nəzəriyyələrdə bu prinsipdən geniş istifadə olunur. “Pareto optimumu”na görə cəmiyyətin rifahının maksimallaşmasının və ehtiyatların bölgüsünün optimallığının təmin olunduğu hal elə bir vəziyyətdir ki, ehtiyatların bu hala uyğun bölgüsündə istənilən dəyişiklik iqtisadi sistemin hər-hansı subyektinin rifah səviyyəsini azaltmış olsun. Paretonun optimal halında bir iqtisadi subyektin rifahının yaxşılaşması digər subyektlərdən ən azı birinin rifahının pisləşməsi hesabına baş verir. Pareto prinsipinin mahiyyətindən belə nəticə əldə etmək olar: ehtiyatların optimal bölgüsü elə bölgüdür ki, bu halda bir iqtisadi subyektin rifahının başqasına ziyan vurmadan yaxşılaşması baş verir.

“Pareto optimumu”nun əsasında İ.Bentamin və utilitarizmin digər nümayəndələrinin fərqli insanların xoşbəxtliyinin müqayisəolunanlıığı və fərdlərin xoşbəxtliyinin ictimai xoşbəxtlikdə təmərküzləşməsi barədə fikirləri dayanır. İctimai faydalılığın maksimallaşdırılması deyil, fərdin müəyyən nemətlərə sahiblikdən əldə etdiyi maksimal fayda Paretonun optimallıq meyarı olaraq qəbul edilir.

Fərdin rasionallıq davranışı mühakiməsinə əsaslanaraq hesab etmək olar ki, müəssisələr məhsul istehsalında istehsal amillərinin elə kombinasiyasından istifadə edirlər ki, bu halda ümumi gəlirlə ümumi xərc arasındakı fərq maksimum olsun. Rasionallıq istehlakçı da öz növbəsində tələbatlarını ödəmək üçün maksimum faydanı təmin edən nemətlər dəstini seçir.

Bazar sisteminin tarazlıq vəziyyəti məqsədli funksiyaların optimallaşdırılmasını (*istehlakçı üçün faydalılığın, istehsalçı üçün mənfəətin maksimallaşdırılması*) nəzərdə tutur. Məhz bu hal bazarın optimal halı hesab olunur. Bazarın hər bir iştirakçısı fərdi motivləri ilə səy göstərərək maraqların və faydalılığın qarşılıqlı tarazlığına nail olur. Beləliklə, ümumi məmnunluq (*faydalılığın ümumi funksiyası*) maksimum həddə çatır.

Əgər A.Smitin “görünməz əl” mexanizminin mahiyyətinə diqqət yetirsək onu Pareto optimumu ilə nə qədər oxşar olduğunu görə bilərik. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, A.Smit sərvətin, Pareto isə faydalılığın artımından bəhs edir. Beləliklə, Paretonun baxışlarını iki aşağıdakı müddələrdə ümumiləşdirə bilərik:

- İstənilən rəqabətli tarazlıq optimal hesab olunur (*birbaşa teorem*);
- Optimal hala rəqabətli tarazlıq vasitəsilə nail olmaq olar. Bu o deməkdir ki, bir neçə meyar üzrə seçilmiş optimal hala nail olmanın ən yaxşı üsulu bazar mexanizmidir (*əks teorem*).

Başqa sözlə, məqsədli funksiyaların optimallığı bütün bazarlarda tarazlığı təmin edir. Məqsəd funksiyasının optimallaşdırılması iqtisadi prosesin bütün iştirakçılarının ən yaxşı alternativini seçməsi deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sərəncamda olan nemətlərin miqdarı və qiymətləri hər bir fərdin seçiminə böyük təsir göstərir. Fərdin sərəncamında olan nemətlərin ilkin miqdarı dəyişdikcə həm tarazlı bölgü, həm də qiymətlər dəyişir. Pareto qəbul edirdi ki, optimal halların sayı mülkiyyətin bölgüsünün müxtəlif üsulları ilə müəyyən olunan tarazlıq variantlarının sayı qədər çoxdur.

Pareto bazarın tarazlığını formalaşmış bölgü sistemi çərçivəsində ən yaxşı hal hesab edir, cəmiyyətin bərabərsizliyə müqavimət göstərmək qabiliyyətinin çox aşağı olduğunu göstərirdi. Əgər “Pareto effekti”ni və ya gəlirlərin bölgüsü qanununu nəzərə alsaq bu yanaşmanı daha yaxşı qavraya bilərik.

V.Pareto müxtəlif dövrlərdə bir neçə ölkənin gəlirlərin bölgüsü üzrə statistikasını öyrənərək 1897-ci ildə cəmiyyətdə sərvətin bölgüsü üzrə müəyyən dayanıqlılığın olduğunu aşkara çıxarmışdır: *sərəncamda olan mülkiyyətin hər ikiqat artımına nail olan insanların sayı daimi vuruqlu həndəsi silsilə ilə azalır*. Pareto belə nəticəyə gəlmişdir ki, cəmiyyətdə mövcud olan gəlirlərə görə bərabərsizlik təbii qa-

nunauyğunluqlara bənzəyir və pul sistemində bu qanunun təsirini bir qədər azaltmaq mümkün olsa da, onun aradan qaldırılması qeyri-mümkündür. Pareto insanların gəlirlər üzrə bərabərsizliyini sosial mühitin natamamlığı ilə deyil, təbii qabiliyyətlərin qeyri-bərabər bölgüsü ilə əlaqəli olduğu qənaətinə gəlmiş və cəmiyyətin iqtisadi gəlirlərə görə sosial strukturunun yenidən qurulması məsələlərinə bir qədər skeptik yanaşmışdır.

Pareto optimumu sosial baxımdan sərt təsir bağışlayır. Belə ki, xüsusi mülkiyyətin cəmiyyətdə bölgüsünün ədalətli olmasını sübut etmək olduqca çətin məsələdir. Amma ədalətsiz yolla əldə edilmiş mülkiyyət özünü təsdiq etdiyi andan bu ədalətsizlik xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı haqqında normativ aktlarla qanuniləşdirilir.

4. Gəlirlərin bölgüsünün tənzimlənməsi konsepsiyaları

Paretonun birbaşa və əks teoremlərinə görə təkmlil rəqabət faydalılıq funksiyasının ictimai miqyasda maksimallaşmasını təmin edir. Lakin bu müddəaların reallıqda özünü tam doğrultmadığı barədə əsaslı fikirlər də mövcuddur. İngilis filosofu və iqtisadçısı Henri Sicvik (1838-1900) utilitarizmlə mənəvi dəyərlərin qavranılması ideyasını birləşdirməyə çalışaraq əməlin əxlaqiliyinin meyarı kimi yalnız faydanın qəbul edilməsi ideyası ilə razılaşmırdı. O, əxlaqın rasionallığını aydın və riayət olunmasının zəruriliyi heç kimdə şübhə doğurmayan mənəvi prinsiplərin mövcudluğu ilə şərtləndirirdi. Həmin əxlaqi prinsiplər aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: məzmun müəyyənliyi; aydınlıq və dəqiqlik; intuitiv qavranma; universallıq və qarşılıqlı uyğunluq.

H.Sicvik əsas əxlaqi prinsiplərə aşağıdakıları aid edirdi [8]:

- bərabərlik və ədalətlik prinsipi (*ümumi əxlaq qaydalarının hamının davranışına aid edilməsində qərəzsizlik*);
- şüurlu xudbinlik (*eqoizm*);
- rasional xeyirxahlıq.

Sonuncu iki prinsip insanın fərdi və ictimai nemətlərə münasibətini tənzimləyir. Şüurlu xudbinlik prinsipinə görə, insan əsas olmadan şəxsi faydanı başqasının faydasından üstün tuta bilməz (*insan yalnız özü üçün yaşamamalıdır*). Əsas əxlaqi prinsiplər dəqiq və aydın olduqları üçün onların qavranması intuitiv xarakter daşıyır.

H.Sicvik sərvət və rifah anlayışlarına cəmiyyət və fərdin mövqeyindən yanaşmaqla müəyyən etmişdir ki, həmin anlayışlar cəmiyyət və fərd üçün fərqli mənə kəsb edir. Buna görə də, H.Sicvik fərdin sərəncamında olan maddi nemətləri (*klasiyklər bu nemətləri xalqın sərvəti adlandırırdılar*) bütövlükdə cəmiyyətin sərvətinə aid etməirdi. H.Sicvik bir çox hallarda sahibkarların fərdi motivlərilə ictimai maraqların üst-üstə düşmədiyini əyani nümunələrlə (*maliyyə piramidaları, birjalarda spekulyativ əməliyyatlar və s.*) göstərmiş və bu əsasda bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həllində dövlətin iştirakının zəruri olduğunu qeyd etmişdir.

H.Sicvik “təbii azadlıq” sisteminin - bazar iqtisadiyyatının nöqsanlarının bölgü sistemində və gəlirlərin bərabərsizliyində daha qabarıq göründüyünü və yaradılmış sərvətin bölgüsündə bərabərliyin daha yaxşı təmin olunmasının ümumi rifahın səviyyəsinin yüksəltməsinə xüsusi qeyd edirdi.

Amerikan iqtisadçı, neokeynsçi, informasiya assimetriyası olan bazarların təhlilinə görə Nobel mükafatı laureatı olmuş Yozef Yudjin Stiqlits (1943) azad bazarda Pareto optimumunun təmin olunmadığı halları müəyyən etmişdir [9]:

1. Rəqabətin zəifliyi (*inhisarların meydana gəlməsi*);
2. İctimai məhsulların istehsalı (“*xarici təsirlər*”);
3. Natamam bazarlar (*istehlakçıların məhsul və xidmətlərlə tam təmin edilmədiyi bazarlar - sığorta, borc və digərləri*);
4. İstehlakçıların sərəncamında olan məlumatın natamamlığı (*informasiya assimetriyası*);
5. İşsizlik, inflyasiya və qeyri-tarazlıq.

Bazar sistemində fərdin tam azadlığını dəstəkləyən və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mümkün qədər minimallaşdırılmasını təklif edən liberalizm ideoloqları isə insanın fərd olaraq yalnız şəxsi maraqları üçün səy göstərdiyini təbii hal kimi qəbul edirlər. Liberal iqtisadi təfəkkürdə individualizm anlayışından geniş istifadə olunur. İqtisadçı alimlərin individualizm anlayışının mahiyyəti barədə mübahisələri kifayət qədər böyük dövrü əhatə edir və bu gün də davam etməkdədir.

Hələ XIX əsrdə fransız siyasi xadimi Aleksis-Şarl-Anri Klerel de Tokvil (1805-1859) fiziokratların və sosializm ideoloqlarının təqdim etdikləri individuallığı belə ümumiləşdirirdi: “İndividualizm insanı özünəoxşar kütlədən ayırmağa, ailə və dostlarla məhdudlaşan dar çərçivədə qapanmağa sövq edən düşünülmüş və sakit hissdır. Bu minvalla özünə kiçik icma yaradan insan bütövlükdə cəmiyyətin problemləri barədə düşüncələrdən imtina edir”. O, individualizm anlayışının belə mahiyyətini qətiyyətlə rədd etmiş və onun tamamilə başqa, daha mütərəqqi köklərə malik olduğunu bildirmişdir. Unutmaq olmaz ki, hər bir fərdin təbiəti və xarakteri onun məhz cəmiyyətdə (*cəmiyyətdən ayrılıqda deyil*) mövcudluğu ilə şərtlənir [10].

XVIII əsrdə yaşamış ingilis siyasi xadimi Edmund Berk (1729-1797) mənəvi qaydaları azad cəmiyyətin mövcudluğu üçün ən əhəmiyyətli şərt kimi qəbul edir və insanların vətəndaş azadlığına (*bu mütəfəkkirlərin nəzərdə tutduğu individualizmə*) hazır olmasının aşağıdakı xüsusiyyətlərlə düz mütənasib olduğunu göstərirdi [11, s. 30]:

1. Şəxsi iştahalarını mənəvi zəncirlərlə məhdudlaşdırmağa meyillilik;
2. Ədalətə sevginin tamahdan güclülüyü;
3. Sağlam və ayıq düşüncənin şöhrətpərəstlik və lovğalıq hissələrindən güclülüyü;
4. Müdriklərin məsləhətini hiyləgərlərin tərifindən üstün tutmağa meyillilik.

A.Tokvil qeyd edirdi: “Demokratiya və sosializmi “bərabərlik” sözündən başqa heç nə birləşdirmir. Lakin onların bu sözə münasibətdə fərqləri var: demokratiya

azadlığın bərabərliyinə nail olmağa can atdığı halda, sosializm məhdudiyyətlərin və kəlləliyin bərabərliyinə istiqamətlənir [11, s. 38-39].

İnsanın yüksək şüurluluğu və qüsuruzluğu üzərində qurulan rasionallıq ideyasını qəbul etməyən Bernard Mondevilə (1670-1733) görə insan təbiətən kifayət qədər irrasional və yanlışlıqlara meyilli olan məxluqdur. O hesab edirdi ki, insanın yanlış əməlləri qeyri-mükəmməl materialdan ən yaxşısını düzəltməyə yönələn ictimai proses nəticəsində korrektə olunur. “Biz bir çox hallarda uzunmüddətli dövrün, təbii qabiliyyətlərinə və ağına görə bir-birindən az fərqlənən nəsillərin çox illik təcrübəsi nəticəsində yarananları insan zəkasının mükəmməlliyinə və bəsirətinin dərinliyinə aid edirik” [12].

İctimai inkişafın təmin edilməsi üçün azad bazarı, individuallığı əsas şərtlərdən biri kimi qəbul edən avstriyalı iqtisadçı, Nobel mükafatı laureatı Fridrix Avqust fon Hayek (1899-1992) deyirdi: “...bizim şəxsi ədalət hissimiz bir çox hallarda bazarın simasız qərarlarına qarşı çıxır. Bununla belə, əgər fərd seçim azadlığına malik olmalıdırsa, onda o öz seçimi ilə bağlı olan risklə qarşılaşmalı və müvafiq mükafatı almalıdır. Onun riski və mükafatı məqsədlərinin xeyirxah və ya mənəvi baxımdan qüsur olmasından asılı olmamalı və yalnız əldə olunan nəticələrin başqaları (*alıcılar*) üçün dəyərliliyi ilə müəyyənləşməlidir. Biz birbaşa etiraf etməliyik ki, fərdin azadlığının təmin olunması ilə bölgüdə ədalətliyin təmin olunmasına yönələn səylərimiz bir araya sığmır” [11, s. 28].

İngilis iqtisadçısı, Kembriç məktəbinin nümayəndəsi Artur Sessil Piqu (1877-1959) 1927-ci ildə nəşr olunmuş “Rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyə” əsərində neoklassik nəzəriyyənin müddəalarından - azalan son hədd faydalılığı, subyektiv-psixoloji yanaşma və utilitarizmin prinsipləri - istifadə etməklə rifah haqqında neoklassik nəzəriyyəni tamamlamışdır [13].

A.Piqu nəzəriyyəsinin mərkəzində milli didvidend və ya xalis milli məhsul (*milli gəlir*) anlayışı dayanır. Burada milli gəlir cəmiyyətin xalis məhsulu, pulla alınan nemətlərin və xidmətlərin məcmusu kimi təqdim olunur. Məhz bu göstəricini Piqu həm istehsalın səmərəliliyi, həm də ictimai rifahın meyarı kimi qəbul etmişdir.

A.Piqu qəbul edirdi ki, insanın rifahı onun məmnunluğunu, tələbatlarının ödənilməsini əks etdirir. Əgər insan büdcəsində olan pul vəsaitlərinin istifadəsi üzrə qərar vermək hüququna malikdirsə, onda həmin fərdin hər-hansı nemətə görə ödəməyə hazır olduğu pulun miqdarı onun bu neməti əldə etmək istəyinin dərəcəsinin göstəricisi hesab oluna bilər. A.Piqu bu ideyaya əsaslanaraq milli gəliri pulla alına bilən nemətlərin məcmusu kimi qəbul edirdi. Alıcıların məhsula görə ödəməyə hazır olduğu pulun miqdarı ilə məhsulun yaradılmasına sərf olunan pulun miqdarı arasındakı fərq milli gəlirin artımına daxil edilir. Bu mülahizələrə görə, istehsalın artımı şərti olaraq rifahın artımı hesab olunur.

Diqqət yetirdikdə görmək mümkündür ki, A.Piqu rifah probleminə fərdin deyil, cəmiyyətin mövqeyindən yanaşır. Maraqlıdır ki, A.Piqu rifaha ictimai yanaşmada

fərdi tələbatın ödənilməsi, istehsaldan şəxsi fayda və digər fərdi göstəricilərdən geniş istifadə edir.

A.Piqu qeyd edirdi ki, fərdi rifah anlayışı iqtisadi meyarlarla yanaşı mənəvi və sosial-psixoloji amillərlə də xarakterizə olunur. O, belə göstəricilərə iş şəraitini (*iş vaxtı, rejimi, işçi mühit və s.*), ətraf mühitin təmizliyi, həmkarlarla qarşılıqlı münasibətlər, ictimai asayiş və təhlükəsizlik məsələlərini də aid edirdi.

İnsanın hər bir göstərici üzrə tələbatının ödənilməsi səviyyəsi müxtəlif olur. Hazırda qeyd olunan göstəricilər toplusu “həyat səviyyəsi” adlanan anlayışda birləşdirilir. Amma, həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsi qeyd olunan göstəricilərin faydalılığının qiymətləndirilməsi problemi ilə qarşılaşır. Məhz bu problem son hədd faydalılığının kəmiyyət nəzəriyyəsindən imtina edilməsinə və Paretonun sıra nəzəriyyəsinə keçidi şərtləndirmişdi.

A.Piqu dönə-dönə qeyd edirdi ki, xalis milli gəlir göstəricisi rifahın qeyri-iqtisadi göstəricilərini nəzərə almadığı üçün cəmiyyətin real rifah səviyyəsini dəqiq əks etdirmir. Buna görə də, ictimai rifah iqtisadi rifahın sabit qaldığı şəraitdə belə dəyişə bilər. Nümunə üçün, kafe və restoranların azalması hesabına teatrların sayının artırılması ictimai rifahı yüksəldə bilər.

A.Piqu digər tədqiqatçılardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də o idi ki, o ictimai rifahın iqtisadi təşkil edicisini yalnız xalis milli gəlirlə deyil, onun bölgü prinsipləri ilə də əlaqələndirirdi. O, azalan son hədd faydalılığı prinsipinə əsaslanaraq iddia edirdi ki, varlıların gəlirlərinin bir hissəsinin kasıblara verilməsi ümumi rifahın yüksəlməsinə imkan yaradır.

Bu müddəanı aşağıdakı misalda əsaslandıraraq: tutaq ki, iki fərqli gəlirləri olan şəxs var. Birinci şəxs 10.000 manat aylıq gəlir əldə edir, digəri isə ayda 300 manatla kifayətlənməli olur. Bölgü mexanizminin köməyiylə birinci şəxsdən 1000 manat alıb ikinciyə verilir. Onda birinci şəxsdə 9000 manat qalır, ikincinin gəliri isə 1300 manatadək artır. Əlbəttə, 300 manat qazanan üçün əlavə 1000 manat onun ümumi gəlirlərini 4 dəfədən çox qaldırdığı halda (*daha böyük faydalılıq*) varlı şəxsin gəliri yalnız 10%, yəni əvvəlki məbləğin onda biri qədər azalır.

A.Piqu qeyd olunan müddəalar əsasında özünün vergi və dotasiyalar nəzəriyyəsini yaratmışdır. Onun vergi nəzəriyyəsinin əsas prinsipi “ən az məcmu qurban” prinsipidir. Bu prinsip cəmiyyətin bütün üzvləri üçün son hədd qurbanının bərabərliyini nəzərdə tutur və progressiv vergitutmaya daha çox uyğun gəlir. A.Piqu gəlirlər arasında bərabərsizliyin progressiv vergi vasitəsilə azaldılması ideyasını irəli sürərkən gəlirin fərdi faydalılıq funksiyasının eyniliyini şərt kimi qəbul edirdi.

Həqiqətən də, əgər müxtəlif insanların faydalılıq funksiyası eyni olsaydı, onda “hamının ümumi xoşbəxtliyinə” yalnız bölgünün bərabər bölüşdürülməsi ilə nail olmaq olardı. Lakin bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, insanların faydalılıq funksiyaları bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Əgər incə zövqə malik olan şəxsin zərif nemətlərdən aldığı həzz adi insanın həmin nemətdən aldığı həzzdən dəfələrlə

çoxdursa, onda məhz gəlirlərin qeyri-bərabərliyi ümumi xoşbəxtliyin miqdarının maksimallaşdırılması üçün əsas şərt olacaq.

Bu mülahizədən belə nəticə əldə olunur ki, yüksək gəlirlərdən yüksək vergi dərəcələri nəticəsində yüksək gəlirli insanlar üçün faydalılıq itkisi aşağı gəlirli insanlar üçün aşağı vergi dərəcəsi nəticəsində yaranan faydalılıq itkisinə bərabərdir. Piqunun mülahizələri Qossenin ikinci qanununa əsaslanır (*bu hal üçün - maksimal faydalılıq sərəncamda olan gəlir vahidi üçün hesablanan son hədd faydalılıqlarının bərabərliyi şərti ilə təmin olunur*).

Piqu bölgü problemini tədqiq edərkən cəmiyyətin və fərdin iqtisadi maraqlarının nisbətində də diqqət yetirir. Fərdi və ictimai maraqların münaqişəsi məsələsi H.Sicvikin də diqqətindən yayınmamışdı. A.Piqu onun fikirlərini inkişaf etdirərək oxşar münaqişələrin həlli üçün nəzəri əsasların yaradılmasına çalışırdı. İstehsalçı və istehlakçıların fəaliyyətləri nəticəsində yaranan və dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsi mümkün olmayan “xarici təsirlər” - ətraf mühitin çirklənməsi, mənəvi dəyərlərin inkar edilməsi, ictimai asayişin pozulması, həyat təhlükəsizliyinə problemlərin yaranması və s. ictimai rifaha güclü təsir göstərir. Bir sahibkarın fəaliyyəti nəticəsində yaranan mənfi yüklü “xarici təsirlər”in həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də cəmiyyətin rifahına mənfi təsirinə dair bir misal göstərək. Tutaq ki, sahibkar kimya məhsulları istehsal etməklə mənfəət əldə etmək üçün müəssisə yaradır. Bu müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində tələbatı ödəyəcək məhsullarla yanaşı ətraf mühitə texniki su və hava vasitəsilə külli miqdarda zərərli maddələr atılır. Nəticədə, həmin müəssisə və onun məhsulu ilə heç bir əlaqəsi olmayan şəxslər sağlamlığın təmin olunması, təmizliyin qorunması və digər törəmə problemlərlə bağlı əlavə xərcləri çəkməli olurlar.

Əlbəttə, fərdi iqtisadi fəaliyyətin cəmiyyətə və ətraf mühitə təsiri yalnız mənfi təsirlərdən ibarət deyil. Belə təsirlərin xarakterindən asılı olaraq ictimai xərclər fərdi xərclərdən çox və ya az ola bilər.

A.Piqu konsepsiyası məhz ictimai və fərdi fayda arasında fərqin izahı üzərində qurulmuşdur. Bu fərq ayrı-ayrı fərdlərin iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi ilə bu fəaliyyətə görə cəmiyyətin hər bir üzvünün payına düşən fayda və ya zərərin miqdarı arasında yaranır. A.Piqu iqtisadi fəaliyyətin ictimai xərclərinin fərdi xərclərdən çox olduğu hallara xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu halda mənfəət motivi ilə həyat keçirilən iqtisadi fəaliyyət resursların ictimai baxımdan qeyri-optimal bölgüsünə gətirir. Piqunun fikrincə, istehsal olunan hər bir nemət üçün ictimai son hədd faydalılığının (*cəmiyyətin məhsulunun əlavə vahidinin istifadəsindən əldə olunan faydaya görə ödəməyə hazır olduğu pulun miqdarı*) ictimai son hədd xərclərinə (*yəni, cəmiyyətin həmin resursların alternativ istifadəsinə görə ödəməyə razı olduqları pulun miqdarı*) bərabər olması şərtinə riayət olunması zəruridir. İqtisadi fəaliyyətin ictimai son hədd faydalılığı fərdi son hədd faydalılığından böyük olduqda isə dövlət həmin fəaliyyəti stimullaşdırmalıdır. İqtisadi fəaliyyətin ictimai son hədd xərcləri fərdi son hədd xərcləri

lərindən böyük olduqda isə, dövlət həmin fəaliyyəti daha yüksək vergitutmaya cəlb etməli və bu üsulla fərdi xərclərlə ictimai xərcləri bərabərləşdirməlidir.

Göründüyü kimi, ictimai rifahın maksimallaşdırılması progressiv vergitutma ilə yanaşı, “xarici təsirlər”in qiymətləndirilməsi və büdcə-vergi mexanizmi vasitəsilə gəlirin yenidən bölgüsünün təmin edilməsi ilə həyata keçirilə bilər.

Başqa sözlə, Piqu modelində rifahın müəyyən edilməsi üçün milli gəlirin artımı ilə yanaşı, son hədd fərdi məhsul ilə son hədd ictimai məhsul arasında fərq nəzərə alınmalı, fərdi iqtisadi fəaliyyətin ictimai rifaha mənfi təsiri vergitutmaya cəlb olunmalıdır.

A.Piqunun Oyhen fon Bem-Baverk (1851-1914) tərəfindən hazırlanmış faiz nəzəriyyəsiindən əldə etdiyi nəticə də diqqəti cəlb edir. Bu nəzəriyyədə faiz cari istehlakın gələcək istehlaka nisbətən daha üstün olduğu şəraitdə gələcək istehlaka görə cari istehlakın təxirə salınmasına görə mükafat kimi qəbul edilir. A.Piqu insanın uzaqgörənliyinin qeyri-təkmil olduğunu və gələcək nemətlərin qiymətləndirilməsində əsasən azalan şkaladan istifadə olduğunu qəbul edərək iri miqyaslı və uzun müddətli investisiya qoyuluşlarında ciddi çətinliklərin və təbii resurslardan istifadədə ifrat israfçılığın mövcudluğunu göstərmişdir. Bu nəticə göstərir ki, sərbəst bazar iqtisadiyyatı yalnız fərdi və ictimai maraqlar arasında deyil, eyni zamanda, ictimai maraqlar qrupları - cari dövrün faydaları ilə gələcək nəsillərin maraqları - arasında da münaqişə yaradır. Deməli, dövlət gələcək maraqları qorumaq üçün gəlirlərin yenidən bölgüsü və “xarici təsirlər”in nəzərə alınması vasitəsilə ictimai rifahın maksimallaşdırılmasına deyil, həm də fundamental elm sahələri, təhsil, təbiətin qorunması və digər belə sahələr üzrə irimiqyaslı və uzunmüddətli investisiyaları reallaşdırmalıdır.

Amerikalı iqtisadçı, institusional iqtisadi cərəyanın nümayəndəsi və C.Keynsin ardıcılılarından biri olan Con Kennet Gelbreyt (1908-2006) qeyd edirdi ki, insanları ən çox ehtiyacları olduğu nemətlərlə maksimum təmin edə bilən iqtisadi sistem ən yaxşısıdır. Belə iqtisadi sistem ərzaq məhsullarını istehsal edir, qablaşdırır və bölüşdürür, parça və geyim istehsal edir, ev tikir, bu evləri mebellə təchiz edir, təhsil və səhiyyə xidmətlərini təklif edir, qanunların icrasını və asayışı təmin edir, milli müdafiəni təşkil edir [14].

5. Nəticə

Beləliklə, aparılan tədqiqatdan görünür ki, rifah iqtisadiyyatı ictimai və fərdi rifah anlayışının məzmunu, rifahın formalaşması və artım şərtləri barədə fərqli nəzəri müddəalarla zəngindir. Azad bazar ideyasının ardıcılıları gəlirin bölgüsündə ədalətlik mülahizələrindən istifadə etməyin lüzumsuz olduğunu göstərərək xalis iqtisadi nəzəriyyəni təklif edirlər. İnstitusional məktəbin ardıcılıları isə azad bazarın ictimai rifah baxımından həmişə yaxşı nəticələrə gətirmədiyini göstərərək gəlirlərin

bölgüsündə ədalətliyin təmin edilməsi və gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması üçün ictimai quruluşun təkmilləşdirilməsini təklif edirlər. Birinci yanaşma cəmiyyətdə təbii seçmə vasitəsilə iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi ideyası üzərində qurulur, ikinci yanaşma isə insanın sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını və sosial ədalətin təmin olunmasını iqtisad elminin əsas predmetlərindən biri kimi qəbul edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkə bu yanaşmalardan istifadə dərəcəsinə görə digərindən fərqlənir. Bəzi ölkələrdə (*ABŞ, Böyük Britaniya*) azad bazar ideyası, digərlərində isə gəlirlərin bölgüsündə dövlət tənzimlənməsindən istifadə ideyası (*Skandinaviya ölkələri, Yaponiya və s.*) dominantlıq edir. Praktika göstərir ki, hər iki halda iqtisadi uğurlara və ictimai rifahın yaxşılaşmasına nail olma imkanları vardır.

İnsanın bioloji və sosial varlıq olaraq mürəkkəb və dinamik xüsusiyyəti, təbii və sosial mühitin daimi dinamizmi ictimai və fərdi rifah anlayışlarının mahiyyəti və məzmunu barədə fikirlərin dialektikasını şərtləndirir. Buna görə də, ictimai rifahın təmin edilməsi və yüksəldilməsi probleminin həllində iqtisadi səmərəlilik və sosial ədalət ideyaları arasında mütənasibliyin müəyyən edilməsi, iqtisadi səmərəliliyə və sosial ədalətə nail olma üsullarının axtarışı, fərdi və ictimai maraqların, indiki və gələcək nəsillərin rifahının uzlaşdırılması məsələləri iqtisad elminin daimi predmeti olaraq yaşayacaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Болтаев М.Н. (1980). Абу Али Ибн Сина - великий мыслитель, энциклопедист древнего Востока. Москва: Наука, 141 с. (*Boltayev M.N.(1980). Əbu Əli İbn Sina - qədim Şərqi dahi mütəfəkkiri, ensiklopedisti. Moskva: Nauka, 141 s.*)
2. www.ft.com/cms/s/2/6ac06592-6ceo-11de-af56-0014f5bdc0.html. (10.07.2009) Financial Times. (*ABŞ-da nəşr olunan "Financial Times" qəzetinin saytı*).
3. F.Ə.Məmmədov və b. (2010). Vergilər və vergitutma. Dərslik. Bakı: CBS, 508 s.
4. Утопический социализм: Хрестоматия/под общ.ред. А.И.Володина. (1982). Москва: Политиздат, 512 с. (*Utopik sosializm: müntəxəbat/A.İ.Volodin. (1982). redaktəsi ilə. Moskva: Politizdat, 512 s.*)
5. История экономических учений / Под ред. В.Автономова, О.Ананьина, Н.Макашевой. (2004). Москва: Инфра-М (*İqtisadi təlimlər tarixi/V.Autoomovun, O.Ananinin və N.Makaşovanın. (2004). redaktəsi ilə, Moskva: İnfra-M*).

6. Долан Э.Дж., Линдсей Д. Рынок: микроэкономическая модель/пер. с англ. В.Лукашевича и др.; под общ. ред. Б.Лисовика и В.Лукашевича. Санкт-Петербург: 496 с. (*Dolan E.C., Lindsey D. Bazar: mikroiqtisadi model/ ingilis dilindən tərcümə V.Lukaşeviç və başqaları; B.Lisovik və V.Lukaşeviçin ümumi redaktəsi ilə, Sankt-Peterburq: 496 s.*)
7. Смит А. (1962). Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Соцэкгиз, 332 с. (*Smit A.(1962). Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri barədə tədqiqat. M.Sosekqiz, 332 s.*)
8. Философия: Энциклопедический словарь. (2004). Под редакцией А.А.Ивина. Москва: Гардарики. (*Fəlsəfə: Ensiklopedik lüğət.(2004). Moskva: Qardariki. A.A.İvinin redaktəsilə.*)
9. Стиглиц, Дж.Ю. (1997). Экономика государственного сектора. Пер.с англ. Москва: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 720 с. (*Stiqlits C.Y. (1997). Dövlət sektorunun iqtisadiyyatı. İngiliscədən tərcümə. Moskva: MQU: İNFRA-M, 720 s.*)
10. Токвиль А. (1992). Демократия в Америке. Москва: Прогресс, 373 с. (*Tokvil A. Amerikada demokratiya. Moskva: Progress, 373 s.*)
11. Хайек Ф. (2011). Индивидуализм и экономический порядок. Пер. С англ. О.А.Дмитриевой под.ред. Р.И Капелюшников. – Челябинск: Социум, XXVIII+394 с., с.30 (*Hayek F. (2011). İndividualizm və iqtisadi nizam. İngilis dilindən tərcümə O.A.Dmitriyevanın, R.İ.Kapelyuşnikovanın redaktəsilə - Çelyabinsk. Sosium, XXVIII+394 s., s.30*)
12. Мандевиль Б. (1974). Басня о пчелах.Москва: Мысль, 142 с. (*Mandevil B. Arılar haqqında təmsil. Moskva: Misl. 142 s.*)
13. Пигу А.С. (1985). Экономическая теория благосостояния. В 2 т./ Москва: Прогресс. (*Piqu A.S. (1985). Rifah haqqında iqtisadi nəzəriyyə. 2 tomda. Moskva: Progress*)
14. Дж.Гелбрейт (1979). Экономическая теория и цели общества. Москва: Прогресс, 480 с. (*C.Gelbreyt (1979) İqtisadi nəzəriyyə və cəmiyyətin məqsədləri. Moskva: Progress, 480 s.*)
15. www.az.stat.gov.az - Azərbaycan Dövlət Statistika komitəsi.
16. “İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti”, II cild, akademik Ə.M.Abbasov, i.e.d. M.M.Bağirov, i.e.d. D.A.Bağirov, i.e.d. S.H.Pürhani. (2005). Bakı: “Nurlan”, 546 s.

Сейфуллаев Ильгар Зульфигар оглы
д.ф.э., доц.,
Учебный центр Министерства Налогов

Теоретические основы проблемы уменьшения неравенства доходов

Аннотация

Цель исследования – анализ и обобщение теоретических основ проблемы неравенства доходов в обществе.

Методология исследования – логический анализ и обобщение.

Результаты исследования – исследованы особенности проблемы обеспечения пропорциональности между экономической эффективностью и социальной справедливостью.

Ограничения исследования – трудность применения на практике теорий благосостояния, ограниченность научно-методологической базы и практической информации при сборе соответствующих статистических сведений.

Практическая значимость исследования – пригодность в качестве научного источника при исследовании проблем неравенства доходов.

Оригинальность и научная новизна – основные понятия теорий благосостояния проанализированы с точки зрения практической применимости.

Ключевые слова: *неравенство доходов, индивидуализм, предельная полезность.*

Seyfullayev İlqar Zulfıqar oğlu
ass.prof.,
Training Center of Ministry of Taxes,

The theoretical basis of the problem to reduce income inequality

Abstract

Purpose – the analysis and synthesis of the theoretical foundations of the problem of income inequality.

Methodology – logical analysis and synthesis.

Findings – the peculiarities of the problem of ensuring proportionality between economic efficiency and social justice.

Research limitations – the practical difficulties in applying the theories of welfare, methodical and practical limitations of collecting relevant statistical information.

Practical implications – suitability as a scientific source for research on problems of income inequality.

Originality – the basic concepts of the theory of welfare analyzed from the point of view of practical applicability.

Keywords: *income inequality, individualism, marginal utility*

JEL Classification Codes: B00, I31, I38

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 24.05.13.

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 09.06.13.

Çapa qəbul olunmuşdur: 18.08.13.